

# Noordmans

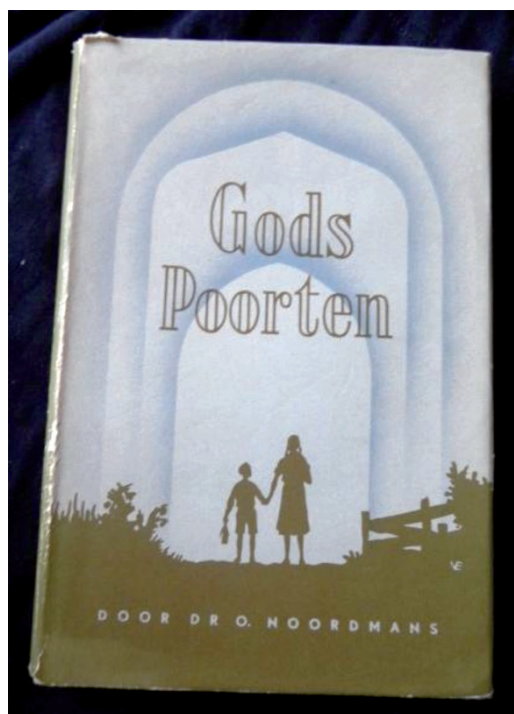
## Nieuwsbrief

### Inhoud

- |                                                                        |    |
|------------------------------------------------------------------------|----|
| - Over 'een zes jaar oudere zuster' van Noordmans                      | 2  |
| - Blei, Miskotte, Barth ... en Noordmans?                              | 8  |
| - Oproep                                                               | 11 |
| - Aankondiging Noordmans-Studiedag 8 juni 2017:<br>Noordmans en Luther | 12 |

## Over 'een zes jaar oudere zuster' van Noordmans

door dr. Jan Dirk Wassenaar



Een van de bekendste meditaties van O. Noordmans is 'Gods poorten', waarmee de gelijknamige, in 1949 verschenen, bundel begint. In de eerste zin van de overdenking merkt de auteur op dat hij bij Psalm 24 een oude schuld heeft staan, die hij dan wil afdragen. Hij vervolgt: 'Het was op een der eerste dagen van april 1877, dat ik aan de hand van een zes jaar oudere zuster, die nu reeds lang met Gods engelen zijn aangezicht aanschouwt, één mijner eerste schoolgangen maakte.' Die zuster heette Anna. Zij was een van de beide dochters uit het eerste huwelijk van Durk Piers Noordmans, de vader van Oepke, en Sjoerdje Ypma. Oepke was een zoon van Noordmans Sr. en

zijn tweede vrouw, Gerbrig Oepkes de Roos. Anna werd op 20 januari 1865 geboren, nog in datzelfde jaar overleed haar moeder.



*Durk Piers Noordmans en Sjoerdje Ypma*

Op 2 oktober jl. sprak een kleinzoon van de genoemde Anna, de heer Kees van Dijk te Marum, mij aan, in de protestantse kerk te Sumar. Dat deed hij nadat ik daar de lezing 'Noordmans in beeld' gehouden had. Enkele weken later overhandigde hij mij de correspondentie tussen Anna en haar vriend Hantje van Dijk. De briefwisseling vond plaats in de jaren van 1883 tot 1890, in welk jaar de geliefden op 18 december met elkaar in het huwelijk tra-

den. Het gaat om enkele honderden brieven. Gelukkig bevond zich in de doos met pen-  
nenvruchten ook een beknopt register, waar-  
in de belangrijkste onderwerpen van gesprek  
aangeduid worden. Dit register, gedateerd 30  
juli 1985, is van de hand van Foppe van Dijk  
(1904-2002), de jongste van de zeven kinde-  
ren van het echtpaar Van Dijk-Noordmans.

### De scheur van 1886

In 1884 vertrekt Hantje van Dijk vanuit  
Scharnegoutum, waar ook het gezin Noord-  
mans woont, naar Amsterdam om daar aan de  
Vrije Universiteit theologie te gaan studeren.  
Anna is blij met de keuze van haar vriend voor  
studie met het oog op arbeid in de dienst van  
de Heer. In een brief uit 1885 spreekt ze over  
het samen dienen van de Heer. In hetzelfde  
jaar en in latere jaren corresponderen Hantje  
en Anna over het Heilig Avondmaal, over  
belijdenis doen en over 'de afgescheidenen'.  
'Het kerkelijk conflict' van 1886 is een *hot  
item* in de briefwisseling. Dan gaat het niet  
alleen over de verwickelingen in Amsterdam,  
maar ook in Scharnegoutum. Een belangrijke  
kwestie in dat verband is de houding van dr.  
Ph.J. Hoedemaker, met wie D.P. Noordmans  
sympathiseert. Vader Noordmans moet niets  
van de Doleantie hebben.

Begin 1887 schrijft Anna aan Hantje dat ze  
aan ds. J. Enderlé van Scharnegoutum heeft la-  
ten weten er moeite mee te hebben om belijde-  
nis te doen: omdat ze de belijdenisvraag inzake  
gehoorzaamheid aan de reglementen niet met  
'ja' kan beantwoorden. Toch wordt ze tot de  
viering van het Heilig Avondmaal toegelaten,  
ze neemt er ook aan deel. Later in het genoem-  
de jaar voelt ze steeds meer behoefte om naar  
het kamp van de afgescheidenen over te gaan.  
Dat levert veel innerlijke strijd op, vooral door  
de pressie van haar vader. Aan het einde van  
het jaar komt ze tot een besliste keuze, die ze  
als een overwinning ervaart. De beslissing van  
Anna zorgt trouwens niet alleen voor proble-

men met haar vader. In het register van de cor-  
respondentie staat over 1888: 'Verschil inzake  
doleantie tussen Anna en haar zuster Tine,  
hernieuwde strijd voor Anna'. Er is wel aan  
toegevoegd: 'Thuis weer aangenamer.' Overi-  
gens: Tine woont dan al lang niet meer thuis.  
Ze is op 6 april 1877, in de week van de door  
O. Noordmans in 'Gods poorten' gememo-  
reerde schoolgang met zijn oudere zus, op  
18-jarige leeftijd met H.C. Lambers, predi-  
kant van de hervormde gemeente Lettelbert  
en Enumatil, getrouwd.

Ongetwijfeld heeft O. Noordmans onder meer  
daar aan gedacht, toen hij in 1935 in de lezing  
'Kritieke spanningen in de gereformeerde  
theologie' zei: 'De scheur van 1886 ging dwars  
door het gezin, waartoe ik behoorde. De helft  
ging mee met wat toen de Doleantie heette, de  
andere helft niet.'



*Tine en Anna Noordmans*

Het behoeft geen betoog dat de overgang van Anna naar de afgescheidenen alles te maken had met het feit dat Hantje aan de Vrije Universiteit studeerde. Daar moet hij onder het beslag van de Doleantie geraakt zijn. De opstelling van Hoedemaker in het kerkelijke conflict in 1887 heeft vragen opgeroepen, zo blijkt uit aantekeningen in het correspondentieregister: 'Gesprek bij fam. Van Dijk met Hoedemaker' en 'Antwoord op brief A. inz. houding van haar vader en Hoedemaker.' Wat het gesprek betreft het volgende. In een brief van 6 november 1887 schreef Hantje aan Oepke: 'Prof. Hoedemaker is laatst bij ons geweest te koffiedrinken (...). Wij hebben druk gereceneerd, maar konden het niet eens worden.' Eind 1887 schreef moeder Noordmans aan Oepke: 'Hoedemaker, dat zal u ook wel weten, komt te Nijland. Wie zou dat kunnen denken niet waar. Hij komt in het begin van januari al. Zij zijn bij ons te theedrinken geweest, toen zij te Nijland waren te zien. Professor en zijn vrouw. Het waren heel aardige mensen.'



*Het gezin Hoedemaker  
voor de pastorie van Nijland*

Op 10 mei 1888 deed Hantje belijdenis en werd hij gedoopt. Dat gebeurde in gebouw Frascati in Amsterdam. Hantje was als kind niet gedoopt: zijn ouders waren doopsgezind. Zoals gezegd, traden Hantje en Anna op 18 december 1890 in het huwelijk. Bekend is, dat vader Noordmans op de trouwdag wel naar het

gemeentehuis, maar niet naar de kerk ging...

In 1891 werd Hantje gereformeerd predikant in Gaast-Ferwoude en Piaam-Idsegahuizen, waar zijn zwager Oepke van 1903 tot 1910 hervormd predikant was. In 1913 werd Van Dijk gereformeerd predikant in Oosternijkerk.



*Hantje van Dijk en Anna Noordmans*

Anna heeft niet alleen met Hantje, maar ook met Oepke gecorrespondeerd. Uit haar brieven aan haar halfbroer blijkt een gelovige levenshouding. Op 17 juli 1891 benadrukt ze de geestelijke band van broeders en zusters. Op 17 juli 1903 schrijft ze over haar eigen geestelijke onrust: 'Zoo gaarne zou ik meer de gemeenschap des Geestes willen gevoelen, zoo gaarne zou ik willen met volle vrijmoedigheid te kunnen uitspreken ik weet mijn verlosser leeft. Dit zou mij ruste geven ook bij mijn zwak gestel.'

### Met Gods engelen

De heer Kees van Dijk overhandigde mij niet alleen de correspondentie tussen Anna Noordmans en Hantje van Dijk. Hij gaf mij ook een 'verhaaltje' (uittreksel) over 'interessante dingen uit de brieven van Pake Durk, die hij in de jaren 1877-1907 aan je moeder [zijn dochter Trijntje = Tine, JDThW] schreef.' Dit uittreksel, gedateerd 15 november 1968, is van de hand van P. Noordmans, een neef van O. Noordmans. Het is gericht aan een andere Anna, de jongste dochter van Trijntje en ds. Lambers.

In het 'verhaaltje' wordt meer dan eens gemeld dat Anna Sr. ziek is. In dit verband: er is een brief van D.P. Noordmans (en zijn vrouw) uit 1905 aan haar bewaard gebleven, die hij haar korte tijd voor haar overlijden gestuurd zal hebben. Beter gezegd, hij heeft de pen-nenvrucht naar zijn schoonzoon gestuurd, met deze boodschap: 'Zoo hare krankheid en helderheid van hoofd zulks toelaat verzoek ik u dat namens haar Vader aan haar voor te lezen.' Boven de brief, met de aanhef 'Lieve Anne', staat: 'Die den Zoon heeft die heeft het leven. Die den Zoon niet heeft die heeft het leven niet.' Die bijbeltekst moet vader Noordmans erg dierbaar geweest zijn. In een brief aan Trijntje, 'bijna zeker uit 1901', had hij geschreven: 'Een levensgevaarlijke ziekte (...) doet mij aan het bed gekluisterd zijn. Misschien zien wij elkander weer, zo niet: Die in den Zoon gelooft, die hééft het eeuwige leven.'

De inhoud van de brief van vader Noordmans aan Anna: 'Volgens het laatste schrijven van Van Dijk wordt m.i. middelrijk en menschelijker wijze de hoop op uwe herstelling klein wat des aangaande voor ons en u zelf overblijft is het woord van den melaatsche. Heere indien Gij wilt, gij kond mij reinigen, en het woord des Heeren Jezus aan den zieken blijft ook voor u. over: Indien gij kond geloven alle dingen zijn mogelijk bij God. En dit een en ander

is zeker van geene geringe betekenis voor u. Van meer, oneindig meer, betekenis is echter het boven schrift. Die den Zoon heeft die heeft het leven, van zoo iemand en tot zoo iemand kan gezegd worden wat Jezus sprak: Voorwaar voorwaar zeg ik u. Die in den Zoon gelooft die zal leven al ware hij ook gestorven, en die leeft en in hem gelooft die zal niet sterven, gelooft gij dat?

Ziet gij hoe klein wordt hier de verschrikking van den natuurlijken dood omdat de prikkel er uit weg genomen is door Jezus zijne borgtochtelijke zoendood, voor allen die in hem sterven, omdat ze reeds in hem leven voor hun dood. Een doorgaan door de jordaan die droog is door het staan van de ark des verbonds in haar midden, een in gaan in het Hemels Kanaän met achterlating van het lichaam der zonde, (en een gedurig stervend lichaam) het lichaam des doods.

*Ja waarlijk als het geloofs oog hier mag  
blikken dan zingen wij  
Gij toch, Gij zijt hun roem, de kracht  
van hunne kracht;  
Uw vrije gunst alleen wordt d'ere  
toegebracht;  
Wij steken 't hoofd omhoog en zullen  
d'eerkroon dragen,  
Door U, door U alleen, naar 't eeuwig  
welbehagen;  
Want God is ons ten schild in 't strijdperk  
van dit leven,  
En onze Koning is van Israels Gods gegeven.*

Uwe u hartelijk heil biddende vader  
D. Noordmans.

Wie deze brief tot zich laat doordringen, kan zich iets voorstellen bij wat O. Noordmans in 'Kritieke spanningen in de gereformeerde theologie' zegt: 'Ik stam uit een gezin, waarover nog iets van de naschmer van het Réveil lag (...)'

Op 18 juni 1905 overleed Anna, een maand nadat haar vader en stiefmoeder hun 35-jarig bruiloftsfeest hadden gevierd. Het 'Vers ter gelegenheid van de herdenking van het 35-jarig huwelijk, gehouden met onze kinderen, behuwd en sommige kleinkinderen, om in den zin der gedachten bewaard te blijven voor de aanwezigen en door ziekte of uit andere oorzaak verhinderde kinderen en kleinkinderen. Geschreven door D.P. Noordmans' is bewaard gebleven. In ieder geval was Anna door ziekte verhinderd. Vader Noordmans in een brief aan Trijntje: 'Anna schreef mij met eigen hand een briefje van acht bladzijden.' In een latere, ongedateerde brief aan Trijntje gaf hij het volgende getuigenis: 'Niets zal ons scheiden van de liefde Gods: geen dood van onze Antje (...)' Anna liet behalve haar man zeven kinderen achter.



*Weduwnaar ds. H. van Dijk  
en zijn zeven kinderen*

Van Dijk hertrouwde in 1924 met Nienke Jousma. Lang heeft het huwelijk niet geduurd: Van Dijk overleed nog datzelfde jaar.

Blijkens een brief van Pier en Foppe van Dijk van 1 februari 1928 aan O. Noordmans heeft deze oom zich over de neven, die in 1924 hun vader verloren, ontfermd: ze maken gewag van zijn 'consciëntieuze zorg als voogd'. In een artikel over zijn leven – hij was toen 95 jaar – vertelt Foppe ook over zijn oom Oepke: 'Toen ik me in 1944 vrijmaakte, zei hij: 'Zo, Foppe, zit je nu in de derde Hervormde kerk?' Hij wilde



*Het echtpaar Van Dijk-Jousma met drie van de kinderen uit het eerste huwelijk van ds. H. van Dijk*

de Hervormde Kerk nimmer loslaten en pleitte voor hervorming van binnenuit.' Ook vertelde hij over het toezien van voogdijschap. 'Hij droeg zorgzaam en vriendelijk verantwoordelijkheid voor onze opvoeding. De diverse kerkelijke achtergrond beïnvloedde de gezinsband niet nadelig.'



*O. Noordmans en Kees van der Meulen, de man van Jans van Dijk, dochter van het echtpaar Van Dijk-Noordmans. Het jongetje is hun zoontje Hans, genoemd naar Hantje.*

Dit artikel gaat over Anna Noordmans, niet over haar halfbroer Oepke. Dat neemt niet weg dat hij in de familiecorrespondentie vele malen voorkomt. Enkele voorbeelden.

In een brief uit 1902 schreef vader Noordmans aan Trijntje: 'Oepke moet over enkele weken



*Oepke*



*Anna*



*vader Noordmans*

eindexamen doen. Voor hem heeft het vader en moederhart vele jaren met zorg geklopt en vele verzuchtingen en gebeden voor hem zijn gekomen voor de troon der genade.' (Oepke is in zijn studententijd jarenlang ernstig ziek geweest. In een brief aan H. Berkhof van 21 juli 1951 schrijft hij over 'een hoofdovertopping'.)

In een brief uit 1905 schreef vader Noordmans aan Trijntje: 'Lieve Tine, meen niet, dat ik zonder strijd voor Oepke een staatsgymnasium koos en de rijksuniversiteit. De doorslag gaf de overweging, dat ik de erve der vaderen voor de vaderlandsche kerk niet mocht prijsgeven en gebruik maken van stichtingen, die dit wel doen. Dit zou overeenkomen met voedsel te nemen uit een verboden pot; dan liever gebrek lijden.' Hij voegde er aan toe: 'Met behoud van mijn vaderhart en vaderliefde voor uw kranke zuster, meen niet, dat het door mij vergeten is of immer kan vergeten worden, dat zij mij door smadelijke woorden dingen heeft gezegd, die door een kind gezegd gelijk staan

met het verloochenen van haren eigenen vader, al heeft zij ook gemeend daardoor Gode een dienst te bewijzen.' Het onderstreept wat O. Noordmans zei: 'De scheur van 1886 ging dwars door het gezin, waartoe ik behoorde.' Om terug te komen op de keus van vader Noordmans voor een staatsgymnasium het volgende. In augustus 1885 vertrok Oepke naar Zetten, waar het eerste christelijke gymnasium in ons land gevestigd was. Daar bereidde ds. F.P.L.C. van Lingen jongelui voor op de theologische studie. Van Lingen sympathiseerde met de Doleantie, wat tegen de zin van vader Noordmans was. Op 5 oktober 1887 schreef hij aan zijn zoon: 'Het spijt mij dat er op het gymnasium zoveel drukte over het doleren gemaakt wordt. Ik heb u niet naar Zetten gestuurd om te doleren maar om te leren.'

*Het is de bedoeling dat de hier besproken correspondentie te zijner tijd overgedragen wordt aan het Historisch Centrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.*

## Miskotte, Barth... en Noordmans?

*door Karel Blei*

Over Kornelis Heiko Miskotte, zijn leven en werk, is al veel gepubliceerd; ook samenvattend en biografisch. Toch: een biografie in eigenlijke zin was er nog niet. Die is er nu dan wel, verschenen in oktober 2016. Een fraaie uitgave. De auteur, Herman de Liagre Böhl, is historicus, geen theoloog. Maar als zoon van de fameuze assyrioloog F.M.Th. de Liagre Böhl (in de jaren 40 en 50 Miskotte's collega als hoogleraar aan de Leidse universiteit, door Miskotte genoemd als één van prominenten binnen de 'ethische richting' waarbij Miskotte ook zichzelf thuisvoelde) en als achterkleinzoon van Hermann Friedrich Kohlbrugge (door wie Miskotte in zijn theologie zeer beïnvloed was) stond hij van huis uit dicht bij de sfeer en de zaak van de theologie. Bovendien is het werk van biograaf hem niet vreemd: hij schreef eerder de biografieën van de dichter Herman Gorter en van de socialisten Floor Wibaut en Han Lammers.

### Miskotte als persoon

In dit boek ligt de nadruk op Miskotte als persoon, al kon Miskotte de theoloog uiteraard niet buiten beschouwing blijven. Zelf zegt de auteur (in een in *VolZin* van november 2016 gepubliceerd interview): 'ik heb me er in het hele boek aan gehouden: een derde theologie, twee derde levensbeschrijving'. Al te precies kon trouwens niet worden onderscheiden: bij Miskotte was het theologische persoonlijk, en het persoonlijke theologisch. Hij was, vanaf zijn jonge jaren, een fervent dagboekschrijver. Uit die dagboeken, gepubliceerd én ongepubliceerd, al met al duizenden pagina's tekst, is veel geput. Miskotte heeft daar, telkens weer, het achterste van zijn tong laten zien. Tal van citaten daaruit geven een beeld van wie en hoe

Miskotte als mens, als echtgenoot, als vader was, welke gevoelens hem bezielde, welke stemmingen hem vullden. Vaak verkeerde hij in een depressie, in wanhoop, of in geloofstwijfel; om daar dan toch weer uit op te staan. Miskotte's levensloop is onder te verdelen in de perioden waarin zijn werkzaamheden zich afspeelden. Na de fase van zijn jeugd en studiejaren werd hij (vanaf 1921, hij was toen 26) predikant achtereenvolgens in Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. Van 1945 tot 1959 was hij hoogleraar te Leiden. Aan elk van deze fasen is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd, evenals aan de fase van zijn pensioen-jaren.

Twee hoofdstukken nemen een aparte plaats in. Eén is gewijd aan Miskotte's contacten met Karl Barth, die, zeker vanaf 1930, Miskotte's grote inspirator en leermeester is geweest. En één hoofdstuk handelt over de catastrofe waarin Miskotte en zijn gezin in oktober 1946 belandde. Tijdens een diner met een bruidspaar waarvan Miskotte het huwelijk had ingezegend werd (samen met veel andere gasten) heel Miskotte's gezin getroffen (merkwaardigerwijze hijzelf niet) door een voedselvergiftiging; als gevolg daarvan stierven Miskotte's vrouw én één van zijn kinderen (evenals trouwens de bruidegom). Miskotte (toen nog maar kort werkzaam aan de Leidse universiteit) is daardoor natuurlijk diep geraakt en zwaar uit het lood geslagen geweest. De Liagre Böhl geeft daarvan, met veel dagboekcitaten uit die periode, een aangrijpend beeld (als lezer vraag ik mij telkens af: gaat dit niet te ver? is dit niet te intiem?). Pas na jaren kon Miskotte zich weer oprichten. Hij hervond zijn levensvreugde toen hij degene ontmoette die zijn tweede vrouw zou worden.

## Miskotte en Barth

Dat Miskotte Karl Barth in Nederland 'meer dan wie ook' heeft gepropageerd, zoals de auteur stelt (7), is misschien wat te kras gezegd. Maar inderdaad heeft Miskotte daaraan belangrijk bijgedragen. De Liagre Böhl laat ook zien hoe Miskotte zich er pas geruime tijd na zijn eerste kennismaking met Barths werk geheel aan gewonnen heeft gegeven. Hij was er wel al meteen door gefascineerd, maar had aanvankelijk tegelijk bedenkingen. Hij vond dat Barth (in zijn commentaar op Paulus' Romeinenbrief) te radicaal allerlei geloofswaarden relativeerde. Barth zou teveel afstand nemen van de christelijke geloofstraditie en een scheiding aanbrengen tussen God en de wereld. In die eerste tijd zag Miskotte in Barths theologie zelfs een herleving van de ketterse denkbeelden van Marcion, die destijds (in de tweede eeuw) de god van het Oude Testament ten opzichte van de God van het Nieuwe Testament (de 'eigenlijke' God, de God van de genade) had achtergesteld. Barths theologie stond hem te haaks op de natuurmystiek, die hemzelf van jongsaf zeer geboeid had. Pas naderhand kon hij zich daar, en dat inderdaad onder invloed van Barth, van losmaken.

Wel bleef hij, meer dan Barth, zijn leven lang het aspect van de 'bevinding' benadrukken. Dat hing samen met zijn openheid, gevoeligheid, voor cultuur, voor kunst en literatuur. Bevinding; is dat hetzelfde als mystiek? Misschien toch niet. De Liagre Böhl formuleert een (trouwens misschien wat te scherpe) tegenstelling (58): mystiek is 'ik-gericht', bevinding is ervaring die een mens van 'bovenaf' overkomt. Zo opgevat kan bevinding ook gelden als (91) kenmerk van de leer van Kohlbrugge, die alle nadruk legde op het objectieve van het heil in Christus en van een noodzaak van persoonlijke bekering en levensheiliging niets wilde weten. De Liagre Böhl wijst erop dat Miskotte door Kohlbrugge's denken zeer beïnvloed is geweest.

## Het tegoed van het Oude Testament

Nog in een ander opzicht ging Miskotte een andere weg dan Barth: in zijn aandacht voor het jodendom en (daarmee samenhangend) voor de eigen betekenis van het Oude Testament. Kohlbrugge had Miskotte ook op dit spoor gezet. Hij had betoogd dat de geldigheid van het Nieuwe Testament berust op die van het Oude, en niet omgekeerd. Miskotte werd daar zeer door aangesproken. Al langer, trouwens, hield hij zich intens bezig met het bijbelboek Job. In 1932 promoveerde hij op *Het wezen der joodse religie*: een studie van het jodendom als vertegenwoordigd door modern-joodse godsdienstfilosofen en een vergelijking daarvan met de verkondiging van het Oude Testament.

De aandacht voor de specifieke woordwereld van het Oude Testament heeft hem nooit meer losgelaten. Die hielp hem in het snel onderkennen van het heidens-eigene van de Duitse nazi-ideologie. Zijn boek *Edda en Thora*, gepubliceerd in 1939 toen de Tweede Wereldoorlog net was uitgebroken (maar Nederland nog niet had bereikt), legt er getuigenis van af. De Germaans-heidense denkwereld, zoals die tot uiting komt in de Edda, de verzameling Germaanse mythen, zag hij in Hitlers nationaalsocialisme herleven. In zijn boek confronteerde hij dit Germaanse heidendom met het getuigenis van de Thora. Hij liet zien dat hier van een volstrekte tegenstelling sprake is. Geen wonder dat (zoals De Liagre Böhl zegt, 186) dit boek in 1940, vrijwel onmiddellijk na de Duitse inval, werd verboden. Dat gebeurde niet met een ander fameus boek van Miskotte: *Bijbels ABC*, uit 1941. Dat is een op het oog heel simpele analyse van de grondwoorden van de Bijbel, d.i. van het Oude Testament. Kennelijk hebben de Duitse autoriteiten dit boek als puur theologisch, niet-politiek, ervaren. Hadden ze beter gekeken, dan hadden ze wel gezien hoezeer (zegt De Liagre Böhl, 8) ook dit een verzetsboek was. Ook hier werd im-

mers bijzondere aandacht gevraagd voor het Oude Testament, als tegengeluid tegen het 'Germaanse heidendom'.

En dan is er *Als de goden zwijgen*, uitgekomen in 1956. Nu niet meer gericht tegen het Germaanse heidendom, maar ingaand op het verschijnsel van de secularisatie. Evengoed is hier (overeenkomstig de ondertitel) 'de zin van het Oude Testament' aan de orde. Wij doen er, zegt Miskotte hier, ook in een tijd van (schijnbare) religieusheid goed aan, juist het getuigenis van het Oude Testament te horen. Miskotte spreekt hier zelfs van een 'tegoed' van het Oude Testament, daarin dat het het geheim van de Godsnaam laat zien, dat wij hier de Thora horen die als gebod de samenleving ordent en dat hier nadrukkelijker dan in het Nieuwe Testament thema's als 'het leed' en 'Gods verborgenheid' aan de orde komt.

Met dit alles wijst Miskotte niet zozeer een andere weg dan die van Barth, als wel dezelfde weg anders, met andere accenten. Frappant dat Barth voor het jodendom als zodanig weinig aandacht heeft gehad. Nergens in Barths werk blijkt of hij het beroemde boek *Stern der Erlösung*, van de joodse filosoof/theoloog Franz Rosenzweig (uit 1921), ooit heeft gelezen. Miskotte heeft hem er herhaaldelijk toe aangespoord, maar naar het schijnt zonder resultaat. Merkwaardig is trouwens ook dat Barth (zoals De Liagre Böhl vermeldt, 152v) op Miskotte's dissertatie nooit heeft gereageerd. Hij kreeg het boek natuurlijk toegezonden, maar is er niet toe gekomen, terug te schrijven. Vermoedelijk heeft hij het niet gelezen. Barths interesse lag kennelijk elders.

### Miskotte en Noordmans

Al met al geeft De Liagre Böhl een boeiend beeld van de mens en de theoloog Miskotte. Natuurlijk komt daarbij ook Noordmans ter sprake. Wie er weet van heeft hoe nauw, jarenlang, de contacten tussen deze beiden zijn geweest, had ook niet anders verwacht.

Overigens: op dat punt schiet de hier besproken biografie tekort. Inderdaad, Noordmans wordt enkele malen genoemd, maar dan steeds in het voorbijgaan. Miskotte blijkt hem geconsulteerd te hebben bij zijn overwegingen over de mogelijkheid, een boek (dissertatie?) te schrijven over Dostojewski (69). En er was een briefwisseling naar aanleiding van het tragisch overlijden van Miskotte's vrouw en dochter: Noordmans schreef Miskotte hartverwarmende condoleancebrieven. Hij wordt in dat verband (241) door De Liagre Böhl geïntroduceerd als 'voor Heiko een oudere mentor'; daarbij wordt kort aangeduid dat hij vanuit zijn Gelderse dorpsituatie 'grote invloed op de theologische discussies in Nederland uitoefende'. Elders heet Noordmans (272) 'een oudere, wijze vriend', die door Miskotte 'de taak toebedeeld (kreeg) om op te treden als zijn biechtvader' (dat in verband met Miskotte's worsteling met depressies en schuldgevoelens, later ook in verband met de nieuwe relatie die Miskotte is aangegaan met zijn tweede vrouw, 276). Verder komt de naam van Noordmans nog voor als door Miskotte zelf genoemd in een artikel over 'De ethische richting', uit 1951, en wel: als één van degenen die 'qua formaat boven de andere' (ethischen) uitstaken (252).

Hier blijft voor wie Noordmans niet nader kent veel te raden over. Ook Noordmans, ruim, twintig jaar ouder dan Miskotte, behoorde tot degenen die Barth in Nederland hebben geïntroduceerd. Ook hij had meteen bij Barth zijn reserves. Anders dan bij Miskotte zijn bij hem die reserves gebleven en hebben ze zich zelfs verdiept. Dat had te maken met Noordmans' eigensoortige scheppingsleer ('scheppen is scheiden'), die ook weer samenhang met zijn visie op het eigen werk van de Geest. Miskotte en Noordmans hebben uitgebreid met elkaar gecorrespondeerd, veel uitvoeriger dan uit de biografie van De Liagre Böhl kan worden opgemaakt. In die correspondentie zijn terdege de verschillen in kijk op de schepping (Mis-

kotte kon zich in Noordmans' scheppingsleer absoluut niet vinden) aan de orde gekomen. Vermeldenswaardig zou ook geweest zijn dat Miskotte en Noordmans nauw hebben samengewerkt in verband met het blad *In de Waagschaal*. Het was op Miskotte's dringende en hartelijke uitnodiging, dat Noordmans ertoe kwam, voor dit blad de meditaties te schrijven die naderhand gebundeld zijn uitgegeven (o.a. onder de titel 'Gestalte en Geest'). Door alles heen behield Miskotte tot aan Noordmans' overlijden (in 1956) een grenzeloos respect voor Noordmans. Daarvan had in deze biografie iets meer mogen doorklinken.

Dit doet aan mijn waardering voor dit boek niets af. Goed dat het nu verschenen is. Dank aan de auteur voor zijn grondige werk, dat de betekenis van Miskotte opnieuw in het daglicht heeft gesteld.

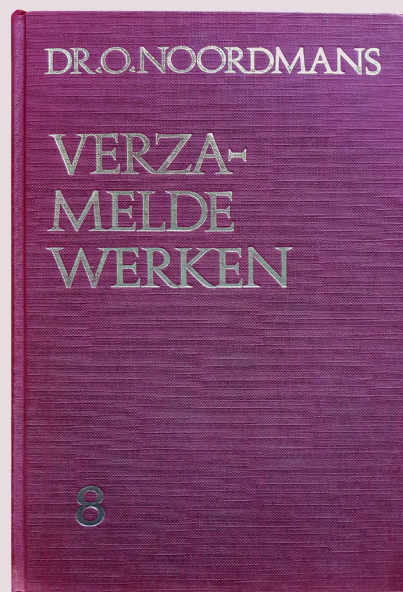
N.a.v.: Herman de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976*, uitg. Prometheus, Amsterdam 2016, 360 blz., ISBN 978 90 351 4480 4. Prijs: 35 Euro

## Ooproep

Al vele jaren is deel 8 van Noordmans' Verzamelde werken, waarin meditaties van drie bundels van Noordmans bijeengebracht zijn, niet meer verkrijgbaar.

Een enkele keer bereikt de Stichting de vraag of een herdruk van dit deel van de Uitgave tot de mogelijkheden behoort. Daarom hierbij de vraag: heeft u belangstelling voor deze herdruk, laat het dan weten aan de secretaris of de voorzitter van de Stichting dr. O. Noordmans. Bij voldoende meldingen onderzoeken wij wat mogelijk is.

E-mailadressen van resp. de secretaris en voorzitter van de Stichting:  
 dr.j.d.th.wassenaar@hetnet.nl  
 a.vd.kooi@planet.nl



Aankondiging Noordmans-Studiedag - 8 juni 2017

## Noordmans en Luther



2017 is het jaar van de herdenking van de grote reformator Maarten Luther. Voor het denken over Luther in protestants Nederland is het gedachtengoed van Oepke Noordmans een belangrijk ijkpunt. Noordmans voelde zich - afkomstig uit de zgn. ethische theologie - vooral 'gereformeerd'. Maar juist als zodanig zet Luthers denken de kernpunten voor Noordmans steeds op scherp. Men herkent dat bijvoorbeeld in Noordmans' nadruk op het persoonlijke, op geleefd geloof en op de vrijheid van de menselijke persoon in de geschiedenis. Het is Luther die Noordmans helpt de radicaliteit van de christelijke religie te onderkennen die als een kritisch moment werkzaam is in de humaniteit.

Op de eerstvolgende Noordmans-Studie-dag op donderdag 8 juni 2017 (PThU Amsterdam) zal Noordmans' omgang met Luther centraal staan.

Hoofdspreker zal zijn dr. E. van der Veer, predikant PKN te Ferwert en Lutherdeskundige. Daarnaast zal prof.dr. R. Reeling Brouwer (bijz. hoogleraar theologische hermeneutiek van de bijbel [PThU Amsterdam] en universitair hoofddocent theologiegeschiedenis [PThU Groningen] Noordmans' Luther-interpretatie in breder theologie-historisch perspectief zetten. De vraag naar de actualiteit van Noordmans' inzichten in huidige theologische discussies zal daarbij steeds worden gesteld.

*Van harte welkom!*

Uitgave onder verantwoordelijkheid van de Stichting Vrienden van Noordmans.

De Stichting beoogt de studie van het gedachtengoed van Dr. O. Noordmans te bevorderen en de relevantie ervan voor vandaag onder de aandacht te houden.

### Redactie en Bestuur

Mw. Dr. A. van der Kooi, Kampen (voorzitter)

Dr. J. D. Th. Wassenaar, Hellendoorn (archivaris/secretaris a.i.)

Drs. J.J.A. Doolaard, Zeist (penningmeester)

Dr. K. Blei, Haarlem (lid)

Drs. C.C. den Hertog, Nijmegen (lid)

Prof. Dr. G.W. Neven, Kampen (lid)

Drs. F. Ziel, Kampen (lid)

Voor opgave tot donateur van de Stichting of voor een financiële bijdrage kunt u contact opnemen met de penningmeester:

Ds. J.J.A. Doolaard, Nelson Mandelalaan 132, 3707 KP Zeist

Telefoon: 030 - 69 10 770 / 06 - 536 10 209

E-mail: [j.doolaard@hetnet.nl](mailto:j.doolaard@hetnet.nl)

Rekeningnummer: NL34 INGB 0005 3060 84, t.n.v. Stichting Dr. O. Noordmans